

БЪЛГАРСКО СПИСАНИЕ ЗА ОБРАЗОВАНИЕ
БРОЙ 2
2014

BULGARIAN JOURNAL OF EDUCATION
VOLUME 2
2014

ВЪЗГЛЕДИТЕ НА МИХАИЛ ГЕРАСКОВ ЗА ВЪЗПИТАНИЕТО И НЯКОИ ВЪЗПИТАТЕЛНИ ПРОБЛЕМИ

ТИНКА ИВАНОВА

Tinka Ivanova. MICHAEL GERASKOV'S VIEW ON UPBRINGING AND SOME PROBLEMS CONNECTED WITH IT

Abstract: Michael Geraskov (1874-1957) has a significant contribution to the development of the Bulgarian pedagogy science during the first half of XX century. He combines his theoretical views with his experience as a teacher in Social Upbringing in the Senior Women's social school and in Education of anomalous children in Sofia University. His book "Theoretical Pedagogics or a science for upbringing comes" out in 1937; in 1946 - "Social-pedagogics problems of the public support". In them the scientist analyses the problems of upbringing as the main pedagogics conception. He represents the upbringing as a means and aim in the social security, which guarantees the support of state to uncontrolled (unsupervised) and poor children. The article reflects M. Geraskov's view on these problems. It specifically analyses his position on upbringing itself, upbringing aims and factors. In the article are considered those groups of children, which, according to M. Geraskov are an issue of special social protection and and upbringing institutions for them.

Ключови думи: възпитание, възпитателна цел, възпитателен фактор, възпитателни институции, безнадзорни деца, обществено осигуряване

Key words: upbringing, upbringing aim, upbringing factor, upbringing institution, uncontrolled children, social security

Михаил Герасков (1874-1957) има съществен принос за развитието на българската педагогическа наука през първата половина на ХХ в. Той съчетава своите теоретични възгледи с опита си на преподавател по Социално възпитание във Висшата женска социална школа и по Образование на аномалните деца в Софийския университет. През 1937 г. излиза книгата му "Теоретична педагогика или наука за възпитанието", а през 1946 г. - "Социално-педагогични проблеми на общественото подпомагане". В тях ученият анализира проблемите на възпитанието като

основно педагогическо понятие, като средство и цел в общественото осигуряване, което гарантира подкрепата на държавата за безнадзорни и бедни деца.

1. Възпитание и възпитателни цели

М. Герасков определя педагогиката "като наука за целите, началата и методите за правилното възпитание на подрастващия човек" (1, с.8). В този смисъл понятието "възпитание" се явява основно понятие за педагогиката. Според М. Герасков основните понятия в една наука се отличават от останалите, защото я характеризират и най-често се употребяват. В педагогиката понятието "възпитание" може да бъде сравнено с други основни педагогически понятия като "образование", "обучение", "възпитател", "възпитаник", "училище". М. Герасков приема "възпитание" за най-старото и най-употребяваното педагогическо понятие, макар че констатира съществуването на тенденция за изместването му от понятието "образование". Според него тези две понятия са близки по съдържание и значение. Разликата трябва да се търси в поставяне на акцент върху интелектуалния аспект, когато се говори за "образование", и върху емоционалната или волевата страна от поведението на човека, когато се говори за "възпитание".

За да се определи понятието "възпитание", се изисква представянето му от различни гледни точки, очертаването на неговото съдържание и обем, които са във функционална зависимост. Според М. Герасков понятието "възпитание" може да се разглежда в три аспекта:

- номинално – обяснява се етимологичният смисъл на думата;
- реално – извежда се от педагогическата практика;
- идеално или логически – използват се философски, исторически и социологически предпоставки.

Номиналното обяснение е най-лесно. На гръцки, латински, немски и български език думата "възпитание" означава отхранване, издигане нагоре, ръководене.

За да определи понятието логически, М. Герасков анализира определенията на различни педагози и достига до извода, че то се разглежда в широк и тесен смисъл. В първия вариант възпитанието се представя "като сложно и продължително въздействие, идващо от природната и социална среда на детето, чрез която то получава определена психо-физична структура", а във втория вариант "то е повече или по-малко съзнателна и планомерна дейност, чрез която възпитателят подпомага и направлява развитието на възпитаника, съобразно определени цели или жизнени идеали" (1, с.40). По този начин понятието "възпитание" се отграничава от понятието "образование". Последното М. Герасков използва, за да подчертае умственото развитие и познание на детето. Относно разграничаването на възпитанието от обучението той се

присъединява към съществуващата тенденция, че всяко добро възпитание включва елементи на обучение и обратно. Ученият приема сложния и комплексен характер на понятието "възпитание", субективността при неговото определяне. Той достига до извода, че не е възможно да се изработи общоприемлива и безспорна, логически точна дефиниция. Това не се случва само в педагогиката, защото съществуват и други науки, в които има спорни понятия (например "държава", "свобода", "капитал"), но изследванията продължават.

За внасяне на допълнителна яснота в понятието, М. Герасков разглежда границите на съзнателното възпитание. Според него то е обществено необходимо и постижимо. Първата характеристика се доказва много лесно. Човек живее не само в определена природна среда, но и в специална обществена и културна среда. В своето индивидуално развитие той трябва да се приспособи към тях. По този начин възпитанието се явява първична функция на обществото и семейството. Едновременно с това, то е и средство за усъвършенстване на личността и обществото. Постижимостта на възпитанието изисква да се разгледат неговите възможности, граници и сила. По принцип всички педагози вярват в неговата постижимост, но в различна степен. Едни го надценяват, други са скептици. М. Герасков се присъединява към третата група педагози, които приемат, че възпитанието променя човека. Те са умерени оптимисти, защото в случая не става въпрос за "коренна промяна на човешкото същество". Тя се изгражда върху неговите вероятни заложби и е различна при всеки индивид. Важно е, че се наблюдава такава промяна. "Но оптимизмът не трябва да бъде пресилен и безкритичен. Безнадеждно е да се иска всички деца да се развият еднакво и да се подават на всяка възпитателна цел, на всеки възпитателен опит" (1,с.46) – отбелязва М. Герасков. Той приема, че всеки човек има своите биологични особености, но чрез възпитанието той се развива и става "по-пригоден за социално съществуване".

Възможностите и границите на възпитанието се определят и от неговите цели. Ако се разглежда понятието "възпитание" в широк смисъл, то невинаги е "целесъзнателно". Когато, обаче е в тесен смисъл на понятието, възпитанието се ръководи от специално подготвен възпитател и тогава то е целесъобразно. М. Герасков определя целта като познание за нещо, което не е осъществено, но то трябва да се постигне чрез възпитанието. Колкото целта е по-далечна, толкова повече усилия изисква. За това далечните цели се декомпозират на по-близки и по-леки за достигане цели. Ученият защитава тезата, че съществува йерархия и относителност на възпитателните цели. Те могат да бъдат нисши, по-висши и най-висши или идеални. Всяка цел се свързва с идеята за ценност. Възпитанието се стреми към висши цели, но педагогиката се сблъсква с множество цели, всяка от които претендира да бъде най-висша, т.е. най

-важна. М. Герасков достига до заключението, "че по отношение на възпитателните цели има пълен релативизъм. Всяка епоха и всяко културно общество има повече или по-малко - различни преценки на живота, различна нравственост, естетика, религиозност следователно, и различни възпитателни цели, идеали, принципи" (1,с.49). Те се различават в зависимост от направленията, които се обособяват в педагогиката. Според него възпитателните цели могат да бъдат:

- ✓ индивидуалистични и социални;
- ✓ хедонистични и волунтаристични;
- ✓ етични;
- ✓ народностни и космополитични.

Относно възпитателните цели съществуват различни гледни точки и по въпроса за кой живот възпитателят подготвя възпитаника - за настоящия или за бъдещия. Възпитателите - прагматици имат предвид настоящето, такова, каквото то се разбира от учители и родители. Мнозина педагози, обаче очакват да подготвят възпитаника си за бъдещо по-съвършено общество. Те не пренебрегват настоящето, но го свързват с близкото бъдеще. Между настояще и бъдеще има различия, но има и сходни връзки, условия. По този начин логически М. Герасков достига до тезата, че "целта на възпитанието трябва да има предвид непосредственото настояще и близкото бъдеще, дадената действителна обществена структура и една идеализирана обществена форма, към която да се развие у младото поколение стремеж, желание за осъществяване" (1,с.54).

Ученият търси отговор на въпроса дали висшата възпитателна цел е една или могат да бъдат няколко. Разсъждавайки за сложната природа на човека и обществото, той приема за най-обща формална цел на възпитанието да бъде "хармонично развитие на психо-физичните сили на възпитаника до възможно най-висока степен" (1, с.56). Така представена, възпитателната цел не дава представа за връзката на личността с обществото. Според М. Герасков възпитателната цел трябва да има социален характер, защото възпитаникът живее и ще живее в различни обществени групи - семейство, община, държава, религиозни и професионални организации. Затова той конкретизира общата възпитателна цел по следния начин: "хармонично развитие на психо-физичните сили на възпитаника, за да стане възможно по-съвършен член и съзнателен деятел за запазване и увеличаване на обществено-полезните културни ценности" (1, с.56).

Възпитателят трябва да внимава да не си поставя утопични цели, защото те не стимулират волевите усилия на възпитаника. Често резултатите от такива цели са напрасно прахосване на силите му. Безспорен факт е, че възпитателните цели най-често се поставят от възпитателя, педагога, общественния ръководител или организатор. Те са външни за самото дете, т.е имат хетерономен характер. Тогава ученият се

пита кой и до колко може да иска да възпитава бъдещото поколение по свой образец и подобие. Не е възможно да се пресъздават "стереотипни копия на възрастното поколение", защото всяко младо поколение естествено се бунтува против това. Възпитателните цели стават действени, ако отговарят на детската природа и обществения живот и то не в застинало състояние, а в развитие, ако те постепенно се осъзнаят от възпитаника. Възпитателят трябва да има предвид противодействащите сили както на детето, така и на обществото. По този начин ще се предпази от разочарование, че въпреки положения труд не е постигнал възпитателните цели. Те го ръководят във възпитанието, превръщат се в идеал, към който се стреми, но не се постигат в пълнота от всички възпитаници и при всички условия.

В Предговора към книгата "Теоретична педагогика или наука за възпитанието" М. Герасков отбелязва липсата на литература, която обективно и критично да разглежда основните педагогически понятия. Той се опитва да запълни тази празнота и го прави от позицията на учен, който аргументирано представя своята гледна точка.

2. Възпитателни фактори

М. Герасков определя възпитателния фактор като "сила, която влияе възпитателно върху човека"(1,с.65). Според него, ако се използва понятието "възпитание" в широк смисъл, могат да се оформят два вида възпитателни фактори - съзнателни и несъзнателни или скрити. Ученият определя наследствеността и средата за скрити възпитателни фактори. Според него тези два фактора са толкова съществени в развитието на човека, че е безполезно да се спори кой е по-важен. Влиянието на наследствеността се появява по-рано в индивидуалното развитие. Нейното значение за възпитанието е оценявано още в Древна Гърция. За педагогиката проблемите с наследствеността се свеждат до предаване на наследствените заложи, тяхната роля в индивидуалното развитие на човека. М. Герасков приема заложбата като предразположение, възможност за развитие в определена област. Тя се характеризира с вроденост, неопределеност и многозначност, стремеж към някоя цел, необходимост от активизиране чрез вътрешно или външно дразнене, способност да се допълва от външната среда и самодейно участие на Аз-а в нейното развитие. Заложбите имат психо-физичен характер и различна сила на проявление. Те могат да бъдат открити в педагогическата практика чрез проявите на детето. Ако тези прояви са трайни и заемат водещо място сред детските интереси, ако се усъвършенстват лесно, педагогът може да предположи наличието на заложби. Според М. Герасков за педагогиката е особено важно, че заложбите са само "възможности" за развитие, които се нуждаят от определени подбуди или дразнения от външната среда. Чрез правилно отглеждане, надзор, напътствия и образование те се развиват.

Ученият се противопоставя на Ницше, който твърди, че възпитание заслужават само онези човешки същества, които имат добри заложби. Той приема, че "от всеки човек може да се направи нещо годно за живота - ако не за една работа - за друга; ако не се направи много съвършен човек, все пак може да се направи по-малко вреден, отколкото, ако се изостави без грижа, без възпитателно въздействие" (1,с.71). В това отношение особено важно е подобрението на обществения живот като условие за подобряване на наследствените заложби на всички негови членове. "Невежото и полусъзнателното общество" не може да го направи. Необходими са по-високо образование, разумна просвета сред младите хора при избор на брачен партньор, целесъобразни възпитателни усилия за проучване на наследствеността на възпитаниците. Последното изисква изключителен такт от страна на възпитателя. Според М. Герасков не подлежи на съмнение, че възпитанието трябва да се съобразява с наследствените заложби на детето, което намира отражение в принципа за природосъобразност. Посоченият принцип, обаче върви ръка за ръка и с принципа за хармонично развитие. Това отхвърля едностранчивото развитие на детето, т.е. да се подкрепят само рано проявените силни заложби. Животът е много сложен, изисква разнородни дейности, което предполага подкрепа на всички заложби.

Друг възпитателен фактор е средата. М. Герасков я диференцира на утробна, природна и обществена. В утробната среда детето е в пълна зависимост от майката, от нейния режим на труд и почивка, от условията на живот. Възпитанието ще бъде улеснено от правилно развитие на детския организъм в тази среда. При неблагоприятни условия то ще бъде затруднено. Социалното значение на бременността все повече се осъзнава не само от семейството, но и от обществото. Последното намира отражение в социалното законодателство, което се стреми да създаде благоприятни условия за труд на бременната жена. Според учения чрез училищното и извънучилищното образование има още какво да се направи за просветата на настоящи и бъдещи родители. Той обобщава, че "нашата задача не е да излагаме подробно какъв режим жената трябва да спазва през време на бременността, а само да посочим важността на този период или на тази жизнена среда за детското съществуване и за неговото по-нататъшно възпитание" (1,с.77).

С раждането си детето се оказва в нова за него среда – природна и социално-културна. Тя има по-продължително и по-сложно влияние върху детския организъм. Нейните въздействия могат да бъдат благоприятни и неблагоприятни, а детето може да ги възприема пасивно или активно. Възпитателят, който иска да влияе върху своя възпитаник, трябва добре да познава природната среда, защото човекът е част от нея. Тя се отразява върху човешкия организъм по два начина. Първият е чрез продължителното въздействие върху поколенията. Вторият - чрез

ежедневното влияние върху детето. Продължителността на слънчевата светлина, особеностите на климата, видовете храни могат да предпазят детето от някои социално значими заболявания - рахит, туберкулоза, малария. Разнообразната и плодородна природна среда е предпоставка за стопанско и културно издигане на обществото, което оказва положително въздействие върху възпитанието.

Като обществено същество човек създава специална среда за живеене със себеподобните. Тя влияе пряко и косвено върху възпитаника. Според М. Герасков обществената среда включва: "1. обществените членове, групи, организации, 2. различните институции, създадени за определени човешки нужди и цели, 3. най-разнообразните приспособления и продукти, също необходими за човека, 4. духовните средства, с които се закрепят обществените отношения - език, писменост, рисунки, 5. духовните творби - наука, изкуство и пр." (1, с.82). Културната сложност на дадена обществена среда може да благоприятства развитието на детето, но може да създава предпоставки за по-голяма напрегнатост и нервна умора. Колкото по-продължително във времето се е развила културата на един народ, толкова тя е натрупала повече културни блага и ценности, които имат приложение във възпитанието и в превръщането на подрастващия от природно в културно същество.

М. Герасков диференцира обществената среда на селска, градска и другарска. Селското дете се отличава от градското дете, което се отразява и върху неговото възпитание. То е по-близо до природата, от рано има трудови задължения и придобива по-голяма самостоятелност. Възпитанието на селското семейство се затруднява от многото работа и затова тук се изисква по-активната намеса на училището и другите възпитателни фактори. Според М. Герасков учителят на село трябва да се пребори с естествената ограниченост на детето, липсата на културни привички, диалектния му говор, родителското неразбиране.

Градът създава по-сложна обществена среда. В нея има по-добри условия за образование, но и повече опасности за нравственото възпитание на подрастващите. В градската среда ученият съсредоточава вниманието си върху пролетарското дете. То се намира в значително по-неблагоприятни условия от децата на занаятчиите, търговците, фабрикантите, чиновниците. Пролетарското дете "не е добре нахранено, добре облечено и поради отсъствието на родителите през деня, когато са на работа, възпитателните грижи за него са слаби и често неправилни. То е оставено само на себе си ..." (1, с.87). Организираното възпитание трябва добре да познава особеностите на тази среда и да компенсира нейните слабости и пропуски.

Улицата най-често е място за свободното време на децата. Тя е "особена среда", от която се интересуват родители, учители, лекари, социолози. Улицата има неповторим природен и социален облик, с който

влияе върху физическото и духовното развитие на детето. На нея детето разширява своя опит и познания, познава доброто и лошото, намира приятели. За безнадзорните деца тя е основен възпитателен фактор. Според М. Герасков когато се говори за улицата и за другарската среда, трябва да се прави разлика между техния обсег и характер. "На улицата има и "неприятелска среда", а другарството, особено в по-горна възраст, се разширява по-далеч от съседството" (1, с.92) - отбелязва ученият. Често животът на децата на улицата остава далеч от надзора на възрастните, докато не се случи инцидент. Семейното и училищното възпитание трябва да подкрепят позитивното въздействие и да се справят с негативното влияние на другарската и уличната среда. Градоустройството също може да има принос при решаването на тези проблеми. То трябва да се извършва и в интерес на малките жители като им предоставя места за отдих и игри под тактичния надзор на възрастните.

Семейството е важен обществен институт и възпитателен фактор. То влияе върху детето с материалните условия, жилището, наследствеността, с характера на семейната структура. В това направление също има какво възпитателно да се работи. То е по посока на издигане на общественото здраве и благосъстояние. Образованите родители имат по-ясно съзнание за своя родителски дълг и го изпълняват по-разумно. Обикновено те притежават и по-богата духовна култура. Социалната среда, от която произхожда семейството, слага своя отпечатък върху възпитанието на децата. М. Герасков разглежда неговата специфика в селското и в градското семейство, в семейството с едно, две или много деца. Според него колкото повече са децата в едно семейство, толкова повече са разпръснати възпитателните усилия на родителите. Те се насочват предимно към тяхното изхранване и физическо отглеждане. Остава по-малко време за духовно развитие и възпитание. Семейството с едно дете има също неблагоприятни страни, както за детето, така и за обществото.

Всеки член на семейството, според възрастта и ролята си, има своето възпитателно въздействие върху детето. Първостепенно е значението бащата и майката, а след това на братя, сестри, по-близки сродници. Отношенията между бащата и детето зависят както от личните качества и характера на бащата, така и от културното и нравственото развитие на обществото. Историята разкрива, че социалното законодателство и педагогиката работят за поставянето в разумни граници на властта на бащата. Авторитетът на бащата се приема от много педагози като необходимо условие за правилно възпитание на детето. Бащата трябва да бъде духовно силен, но и справедлив. Доказателство за възпитателната роля на бащата най-добре се вижда при случаите, когато детето още от малко е лишено от баща. Практиката доказва, че тогава възпитанието е едностранчиво - сантиментално или прекалено свободно. Влиянието на

бащата е многопосочно. То се определя от неговия характер, професия, интелигентност, възраст.

Ролята на жената също е много важна, както при създаването, така и при отглеждането на детето, особено в ранна възраст. Според М. Герасков майката е "най-загрижена пазителка на детския живот", "първата и най-естествена духовна възпитателка на малкото дете"(1,с.119). Първите чувства у детето се проявяват към майката, а след това се пренасят постепенно към другите членове на семейството. Не винаги обаче влиянието на майката е положително. То зависи от нейната умствена и нравствена култура, от педагогическата ѝ подготовка. Може да се наблюдава пресилен и сантиментална привързаност на майката към детето или пък грубо отношение, изискващо абсолютно подчинение. Отглеждането и възпитанието на детето до голяма степен зависи от социалното и професионалното положение на майката. М. Герасков търси спецификата на възпитание при селската, градската жена, при жената на занаятчията, на търговеца, на служителите. По-доброто материално положение на жената, нейното по-високо образование и по-богата душевност са предпоставки за по-доброто възпитание на подрастващите.

Възпитателното взаимодействие между братя, сестри и близки сродници изисква да се разгледат семейства с различна структура. Единственото дете в семейството е облагодетелствано в материално отношение, но е оцетено от към характер, социални чувства, самостоятелност. Според М. Герасков при него по-често се формира разглеждане, егоизъм, които училищното възпитание трябва да коригира. При семействата с повече деца възпитанието се съобразява с факта, че децата не са еднакви и не се развиват при напълно еднакви условия. "Отношенията в семейството стават толкова по-сложни, колкото повече се увеличават членовете му" (1, с.129) - отбелязва ученият. При повече деца в семейството детето живее по-пълноценен детски живот, по-рано придобива самостоятелност и формира чувства на обич и привързаност. Нетактичното отношение на родителите към децата може да намери израз в демонстративното им предпочитание към някое от децата. Това оказва негативно влияние върху възпитанието на подрастващите. М. Герасков е убеден, че дори когато родителите грешат, е по-добре децата да се възпитават в семейство отколкото в някоя възпитателна институция. Според него "уместно е да се изтъкне, че обикновено децата много лесно забравят огорченията - мъмрения, наказания, несправедливости - от родителите и не губят лесно своята привързаност към тях" (1,с.132).

Друг възпитателен фактор е училището. Това е специално организирана възпитателна и образователна среда, която подпомага семейството и обществото "по отношение умствената, религиозна и гражданска подготовка на децата" (1, с.132). Училището е тяхният втори дом и той ги възпитава с обстановката, със системното обучение, с

подготовката им за живота. Учебната институция упражнява еднакво въздействие върху всички деца, но те реагират по различен начин и невинаги той е положителен. Понякога се достига до антагонизъм между училищно и семейно възпитание, което раздвоява мирогледа и жизнения критерий на подрастващите. В друг случай, децата не могат да изпълняват своите задължения така, както очакват техните родители и учители. Според М. Герасков "често пъти "бегълците" от уроците или изобщо от училище са именно такива деца. Те не могат да почувстват радост или удоволствие от непосилната и неподходяща за развитието или типа им училищна работа. Чувстват се "неспособни" и угнетени. Ако учителят се отнася с тях грубо и иска да ги "поправи" с наказание, те вече са вътрешно готови да бягат - било при определени учители и учебни уроци, било изобщо" (1,с.136). Някои от учениците не могат да издържат на напрежението в училище и физически страдат. При тях се появяват главоболие, преумора, висока тревожност.

В училището М. Герасков отделя особено внимание на ученическия клас. Възпитателното му въздействие върху работата и формирането на детския характер може да се сравни с въздействието на семейството, макар че в него се установяват друг тип взаимоотношения. Всяко дете е неповторима индивидуалност, подложена на влиянието на класа като цяло, на отделни негови групи, на отделни деца. Общуването и образователното въздействие до известна степен хомогенизират класа, но все пак индивидуалните различия и различното семейно възпитание остават. Така се изгражда особена психическа структура, комплекс от преживявания, привички, възгледи, който М. Герасков нарича "училищен комплекс". За едни деца той има приятен отънък, за други - неприятен. Според учения "от това се определя отношението на детето изобщо към училището или към своя клас" (1,с.137).

Възпитателното въздействие на училището намира израз и в адаптацията на детето към учебната институция. Тя е сложен процес и са възможни различни варианти. Например, някои послушни деца вкъщи, стават палави в училище и обратно. Възможно е това да създаде известни недоразумения между учители и родители. С цел тяхното преодоляване М. Герасков препоръчва по-добро познаване на детската индивидуалност, по-добра координация в усилията на родители и учители. Според него училището е консервативна институция, която бавно и трудно се променя. Тя донякъде нивелира детската индивидуалност и очаква от нея като някакъв механизъм да се задейства по волята на възпитателите. Въпреки тези недостатъци тя е обществена необходимост.

М. Герасков определя народността и държавата като възпитателен фактор. Според него народността е "родова общност или близост, която създава от своя страна езикова, исторична, и отчасти еднаквост в нрави, обичаи, религия, стопанство и политическа организация. А под народен

(национален) дух ще се разбира психичната сложност, която се излъчва от жизнените прояви и особености на народа" (1,с.140). Народностният или националният характер на възпитанието се постига чрез организираното обществено възпитание в училище, както и чрез взаимодействието между народа като особена възпитателна среда и подрастващите. Влияние в това отношение оказват нравите, обичаите, материалните условия и култура, духовните ценности - приказки, предания, песни, музика, вярвания. М. Герасков посочва езика като "най-важното духовно средство за сближаване и връзка със сънародниците"(1,с.143). Той най-добре отразява както народното, така и индивидуалното битие. Дете, което е израстнало в чужда държава и непознаващо родния език, остава духовно чуждо на своя народ. Забравянето или изгубването на връзката с родния език води до културна и етническа асимилация. Затова е важно всяко дете да познава книжнината и литературата на своя народ. Според М. Герасков историята на Паисий, произведенията на Ботев, Вазов, Славейков, Друмев помагат на подрастващите да опознаят своя народ, "да се сродят духовно с него".

Влиянието на народа като особена възпитателна среда зависи от:

- възрастта на детето;
- мястото на живеене;
- историческото време;
- състоянието на народа, когато се ражда и израства едно поколение.

Възпитателното въздействие на народността става от само себе си и е много трудно да се посочи точно моментът, от който детето се чувства част от своя народ и започва да се гордее с него. М. Герасков защитава тезата, че националната гордост не е еднаква във всички народи, тя носи и своите индивидуални различия.

Държавата със своята политическа организация, правов ред и култура също въздейства възпитателно върху подрастващите. Тя може да влияе както непреднамерено, така и съзнателно. Демократичната държава развива у детето по-силни социални чувства от монархията. Законността на държавата по-лесно формира чувството за справедливост и ред, а културната държава по-грижливо урежда своите училища и създава по-благоприятни условия за развитието на децата.

Възпитателните фактори са сложен компонент, включващ наследствеността, средата, народността и държавата. Всеки от тях се диференцира на съставни елементи, които въздействат възпитателно на

подрастващите. М. Герасков ги разглежда в детайли и разкрива спецификата на тяхното преднамерено и непреднамерено влияние.

3. Възпитание и обществено подпомагане

Използването на възпитанието като средство и цел в социалното подпомагане насочва усилията на учения към въпросите за диагностика и характеристика на деца с отклонения в развитието, създаване на специални възпитателни заведения за тях, използване на специфични методики за интегрирането им в обществото.

Деца, които не могат да се отглеждат и възпитават в семейна среда или не могат да се обучават в съществуващите училища са обект както на педагогиката, така и на общественото осигуряване. М. Герасков приема, че науката и социалната практика са свързани, когато има стремеж към “позначителни и по-трайни резултати”(2,с.34) и когато обект на социални грижи са деца и младежи. Съществуването на специални учебни заведения (сиропиталища, изправителни и дневни домове, летовища, заведения за слепи, глухи) потвърждава тази връзка, защото ако подрастващите в тях не получат разумно възпитание и подходящо образование, “тези институти биха се превърнали във фабрика за подготовка на негодни граждани” (2, с.35). Под формата на риторични въпроси ученият посочва основните социално-педагогически проблеми, които се явяват пресечна точка на педагогиката и общественото осигуряване.

- ✓ Кои деца се нуждаят от специални социални грижи?
- ✓ Каква е психо-физическата структура на всяка категория деца, които са обект на тези грижи?
- ✓ Кои фактори причиняват отклоненията в психо-физическото развитие, безнадзорността, бедността или даровитостта на децата, нуждаещи се от помощ или специално възпитание?
- ✓ Какви възможности има за подобряване положението на такива деца чрез възпитанието?
- ✓ Как най-целесъобразно да се организира общественото подпомагане, особено това за децата, за да има то възпитателно въздействие?
- ✓ Как да се организират помощните възпитателни институти и училища?

- ✓ Каква да бъде подготовката на ръководителите и другия персонал, заети в спомагателните институти и училища?
- ✓ Кое е по-полезно – отглеждането и възпитанието на тези деца в здрави и добри семейства или в обществени институции колективно?
- ✓ Как да се въздейства върху семействата и върху младите хора, които ще създават семейства, за да се ражда и възпитава здраво поколение?
- ✓ Как методически да се ръководи отглеждането и възпитанието на децата, настанени в обществени институции?

Според М. Герасков педагогиката решава посочените проблеми с помощта на детската психология, анатомията и физиологията, детската психиатрия, медицината, правото. Интересът и задачите на лицата, участващи в общественото подпомагане са различни, но водещо място в тази дейност имат “специалните социални работници, педагозите, учителите и лекарите” (2,с.36). Той приема, че по принцип всеки човек е възможно да бъде обект на обществено подпомагане, тъй като може да попадне в неблагоприятна за него ситуация и да се нуждае от чужда помощ. Естествено по-често това се случва на слабите и беззащитни членове на обществото, сред които са децата и възрастните хора. По отношение на децата педагогът обособява три групи за специални социални грижи. В първата и най-масовата група през този период той включва т.нар. ”бедни деца”. М. Герасков ги характеризира като зле облечени, недохранени, без необходимото образование. Ако социалното подпомагане и личната благотворителност не ги превърнат във важен обект на общественото осигуряване, те ще изостанат в развитието си и няма да бъдат полезни нито за себе си, нито за обществото. Особено внимание е необходимо да се обърне на даровитите деца сред тях, тъй като неразвитието на творческите сили поради липса на материални средства е “национална загуба”.

Във втората група М. Герасков включва “деца с телесни и душевни недъзи”. Уврежданията им могат да бъдат различни по характер и степен. В тази група деца той обособява две подгрупи. В първата от тях включва децата предимно с физически увреждания, макар че е възможно те да имат и психически проблеми. Като такива М. Герасков посочва деца,

боледуващи от рахит, туберкулоза или анемия; деца, които по рождение или поради нещастен случай са лишени от крайници; слепи и трудно виждащи деца; глухоними и трудно чуващи деца; нервни или епилептични деца. Във втората подгрупа той включва “децата, имащи духовни аномалии”, които също могат да бъдат съпроводени с или без физически увреждания. Към тях М. Герасков отнася деца с умствени отклонения (идиоти, имбицилни и дебилни), с отклонения в емоционално-волевата сфера (психопати), деца и младежи, склонни към порочност, престъпност, скитничество, самоубийство, със сексуални отклонения на психична или органична основа.

В третата група за специални социални грижи ученият обединява деца, които се нуждаят от обществена помощ и надзор – безнадзорни деца, сираци, малолетни работници и работнички, деца, чиито родители често са заети с работа извън семейството, деца, сполетени от нещастие, което ги прави временно или за дълго неспособни да се справят сами с живота. Всички посочени категории деца са обект не само на общественото подпомагане, но и на педагогиката.

Ученият разглежда социално-педагогическите проблеми в общественото подпомагане на даровитите деца, децата с физически и психически отклонения, безнадзорните деца и на тези с престъпни прояви. Според него даровитите личности са богатство, оценявано високо от културните народи. Те са полезни за обществото, дори тогава, когато използват дарбата си за лични цели. Затова всички деца трябва да получават по-високо общо образование, тъй като то ще стимулира разкриването на заложите им. Когато детето покаже талант, но има затруднение в развитието си, е необходимо държавата или общината да полагат по-специални грижи за него като се съобразяват с индивидуалността и средата му. Общественото съдействие е особено необходимо за децата от бедни и необразовани семейства. То може да се изразява в освобождаване от училищни такси, предоставяне на безплатни учебни пособия и дрехи, улеснения при пътуване и лагеруване. М. Герасков препоръчва даровитите деца всяка година да получават специални безплатни пътувания с научна цел. По решение на учителските съвети за тях да се резервират места в младежки лагери. Когато даровитото дете има по-особен характер или боледува често, отново по решение на

учителски или инспекторски съвет, то се препоръчва за обществено подпомагане чрез парична помощ, настаняване в подходящо учебно заведение, получаване на необходимото медицинско обслужване.

Децата с физически и психически отклонения М. Герасков определя като трудновъзпитаеми. Това затруднява семейството и масовото училище, което налага обществена подкрепа за тяхното отглеждане и възпитание. Тя намира израз в откриване на специални обществени медико-педагогически заведения. Според него от всички увреждания най-ясно се разграничават тези в интелектуалната сфера. За децата с най-тежка степен на умствено увреждане той препоръчва настаняване в приюти, а за останалите – специални възпитателни домове, помощни училища и класове. М. Герасков препоръчва създаването на районни интернатни училища за умствено изостанали деца. Настаняването в тях да става след провеждане на медицински, педагогически и психологически изследвания, за да се диагностицира степента на умствена изостаналост, причините за нея, възможностите за обучение и възпитание. Задача на социалния работник е да установи контакт със семействата на такива деца. Ако пречка за нормалното умствено развитие на подрастващите са лошите семейни условия, в тези случаи М. Герасков предлага настаняването им във възпитателни домове или училища-интернати, които да компенсират неблагоприятното семейно влияние. Според педагога това е една от основните задачи на службата за социални грижи.

Друга категория деца, които се нуждаят от обществен контрол и подкрепа, са безнадзорните деца. М. Герасков ги определя като деца, “които прекарват повече от времето си на улицата или изобщо вън от семейството и за които семейството твърде малко или никак не се грижи. Те често се отличават със своеобразна душевна структура и със свой типичен външен вид” (2,с.53). Център на техния живот е улицата, с всички опасности и предизвикателства. Според М. Герасков безнадзорните деца не обичат да се трудят, предпочитат свободните игри, скитничеството, авантюристичните постъпки, които могат да имат и престъпен характер. Тяхна специфична характеристика е периметърът на жизненото им пространство, който не съответства на възрастта и развитието им. Това често затруднява откриването им от близки и педагози. Речта на безнадзорните деца е груба и цинична. Възможно е тези деца да крадат, да

проституират, но като цяло проявяват относителна леност. Според М. Герасков някои от тях могат да демонстрират упоритост и воля, но в антисоциална насока. Като положителни качества, които безнадзорните деца притежават, той отбелязва силно развитото им чувство за другарство и взаимопомощ. Причините за безнадзорността имат различен характер. Те могат да се намират у самия индивид, в семейството или в обкръжаващата го среда. Факт е, че училището също може да съдейства за увеличаване на безнадзорните деца. Според М. Герасков учениците бягат от училище, защото не могат да се справят с учебните си задължения, не понасят дисциплината и правилата, не могат да понасят лошото отношение на учители и съученици или поради криворазбрана другарска солидарност. Има и такива случаи, когато някои деца с по-богато въображение бягат от дома и училището, за да подражават на герои от разкази и романи. Понякога това може да бъде само неприятен инцидент, но за някои деца успехът в първата авантюра може да промени съществено живота им.

М. Герасков подчертава, че за да не се допусне детето да се превърне в безнадзорно, най-голяма отговорност носи семейството. Когато може да се разчита на него, то не само трябва да осигурява жизнения минимум на детето и да засили своя контрол, но и да помисли за полезни и необходими детски удоволствия. От възрастните се изисква да разберат, че детето допуска грешки поради своята незрялост и не е необходимо за всяко провинение да бъде наказвано. Учителите също трябва да проявяват траен интерес към учениците, за които има сведения, че прекарват значителна част от времето си извън дома и семейството. Ако съвместната дейност на учители и родители не даде положителни резултати или ако не може да се разчита на семейството, тогава детето се настанява в училище-интернат. М. Герасков приема това за необходимо да се направи, за да се проучи неговата индивидуалност, да се прекъснат връзките с неблагоприятната социална среда, да се възпита на ред, дисциплина и труд. Чрез общественото подпомагане на безнадзорните деца трябва да се гарантира облекло, храна и подслон. Съвместните инициативи на община и училище да бъдат насочени не само към откриване на безплатни детски трапезарии, но и към създаване на игрища и развлечения за тези деца – литературно-музикални забави, кинопредставления, театрални постановки.

От посочените категории деца за специални социални грижи като най-неблагоприятни за културното общество М. Герасков определя тези с престъпни наклонности. Понятието ”престъпност” е с относително съдържание, но разграничаването на престъпника от непрестъпника винаги се основава на общоприети морални и юридически норми. Престъпният индивид не ги разбира или не се приспособява към тях и не им се подчинява. Той е със слабо развито социално чувство, което може и напълно да липсва. Ученият се позовава на статистически данни, според които при влошаване на обществените условия (безработица, бедност) престъпността се увеличава. Той према тезата, че причините за нейното съществуване имат социален и наследствен характер. За да се намали детската и младежката престъпност, според него са необходими комплексни действия – правни, медицински, педагогически. На първо място М. Герасков препоръчва да се подпомогне семейството като се подобри неговото материално и културно ниво, за да може то успешно да се справи с възпитанието на подрастващите. Превенцията на престъпността налага безпризорните и скитащите се деца да се приберат при семействата си или ако това е невъзможно – да бъдат настанени във възпитателни домове. Като друга превантивна мярка М. Герасков предлага и своевременно лечение на някои психически разстройства, които могат да провокират престъпни деяния. По отношение на наказанията на децата, извършили вече престъпление, той смята, че “не трябва да бъдат строги и качеството “осъждан” не трябва да виси дълго върху душата на малолетния престъпник” (2, с.65). Много често детето става жертва на неблагоприятни семейни и социални въздействия. За да се прекъсне връзката с тази среда, е по-добре непълнолетният престъпник да бъде настанен във възпитателен интернат, отколкото да излежава присъда в затвора. В поправителната институция той ще получи подходящо образование и професия, ще се научи да мисли логически и да свързва причините и следствията на явленията. Последното е особено важно, защото децата често извършват престъпления от незнание, наивност, подценяване на последиците от действията си. При такива деца се изисква системна работа върху ценностната им система – да се научат да ценят живота и здравето на човека, да почувстват значимите социални добродетели и вредата от пороците, да разберат обществената

солидарност. Подходящият за индивида труд има голяма възпитателна сила и той задължително се използва за превъзпитаване на децата с престъпни деяния. Според М. Герасков те имат нужда и от по-добра естетическа култура, която да им помогне да разграничават пошлото и вулгарното от стойностното в музиката, литературата, киното.

Значителна част от социално-педагогическите проблеми в общественото подпомагане намират решение чрез функционирането на специални възпитателни институции, предназначени за посочените от М. Герасков категории деца. Той извежда специални изисквания към тях, за да бъде дейността им успешна.

- Устройството и организацията им да са максимално съобразени с децата, които приемат и с целите, които си поставят – да бъдат близо до семействата на децата, в здравословна среда с двор и градина, за предпочитане е в специално построена сграда, но не от казармен тип, а тя да се доближава до семейна къща с нейния уют.
- Вътрешното разпределение на помещенията да е така направено, че да осигурява необходимото спокойствие на всички деца, но и да предоставя на възрастните възможност за лесен контрол.
- Храната да е здравословна, разнообразна, съобразена по възможност с детските вкусове – по количество и качество да отговаря на потребностите на растящия организъм.
- Облеклото да е чисто, удобно, съобразено с възрастта, пола и сезона – това е важно не само за здравето, но и за доброто самочувствие на децата.
- Ръководителят на институцията да е “социален човек” – в достатъчна степен да бъде като родител за децата, но в същото време да е добре образован, със специални познания за техните особености, добре ориентиран върху задачите и методите на работа, с ясни възгледи за това какво се иска от възпитателното заведение и как да ръководи работата и живота в него.
- Бюджетът да се съставя и изразходва на принципа за разумно спестяване и разумна щедрост.

- Институциите за сирачета да не ги задържат само до 14-годишна възраст, а да бъдат техен дом и покровител докато усвоят някоя професия и достигнат степен на зрелост, позволяваща им да се справят самостоятелно с живота извън тях.
- Държавата да има върховен надзор над всички частни начинания, които засягат съдбата на децата.

4. Възпитателни институции за безнадзорни и бедни деца

М. Герасков приема, че обикновено детето се ражда и живее в семейство. То му принадлежи. Семейството е обществена единица и всички негови елементи същевременно са и обществени елементи. Като всяко човешко същество детето е абсолютна ценност само по себе си. То има значение както за семейството, така и за обществото. Доказателствата са много, но едно от тях е, че всяка културна държава води статистика за прираста на населението и не ѝ е безразлично колко и какви деца се раждат и възпитават. Обществото като организирано цяло участва в живота на подрастващите. Неговото участие е толкова по-голямо, колкото повече семейството не е в състояние да се справи с отглеждането и възпитаването на децата. Според М. Герасков това най-често се случва в следните житейски ситуации:

- ✓ смърт на единия или двамата родители преди децата да са пораснали;
- ✓ родители, които са с отклонения в умствено и нравствено отношение или имат антисоциални прояви;
- ✓ мизерия, безработица и крайна бедност на родителите;
- ✓ развод или продължително напускане на семейството на един от двамата родители.

Децата от посочените семейства в една или друга степен са изоставени. Когато те са оставени сами на себе си, М. Герасков ги определя за безнадзорни, т.е. оставени са без родителски надзор. Намесата на държавата в тяхното отглеждане и възпитаване се проявява:

1. Като създава специални закони, които са насочени да запазят правото на детето на съществуване и отглеждане.
2. Като насърчава благотворителността в тази област или сама я организира.
3. Като прави опит да подобри положението на семейството.

4. Като поема пряко или косвено възпитателните функции на семейството (1, с.155).

Настойничеството е един от най-старите институти за оказване закрила на деца, попаднали при неблагоприятни семейни условия. Настойникът е заместник родител. Той се грижи за материалните интереси на детето, за настаняването му в друго семейство или възпитателно заведение, както и за неговото възпитание. М. Герасков определя държавата като върховен настойник на всички деца. Тя изпълнява своя хуманен ангажимент предимно чрез законодателството. Към безнадзорните деца тя е по-пряк техен пазител чрез служебни настойничества и специализирани възпитателни заведения. М. Герасков препоръчва създаването на "специални настойнически общински и околийски съвети, които да се грижат изобщо за съдбата на безнадзорните, изоставени и незаконородени деца - даже и тогава, когато вече са настанени в някое възпитателно, изправително, лечебно или наказателно заведение. Защото понякога децата стават жертва и там, където трябва да се очаква грижливо отнасяне към тях" (1, с.156).

Безнадзорните деца могат да бъдат настанени за отглеждане в друго семейство срещу заплащане или в подходящо за тях възпитателно заведение. Всеки от посочените варианти има добра и лоша страна. В първия вариант детето е в семейна обстановка, неговите потребности са задоволени, към него се проявява индивидуален подход. Семейната грижа, обаче по-трудно се контролира от държавата и е по-скъпа. Във възпитателните заведения има еднакви условия за всички деца, но няма истински семейни отношения, дисциплината по необходимост може да бъде по-строга. Това се компенсира от специално подготвен за целта персонал, по-добър педагогически, лекарски и административен надзор, с по-малко средства се отглеждат повече деца. През първата половина на ХХ в. възпитателните заведения за безпризорни деца са детските ясли, детските сиропиталища, дневните детски приюти или домове.

М. Герасков има високи изисквания към персонала на детските ясли. Той отделя специално внимание на директорката или управителката. Тя трябва да бъде "душата на заведението", да има специална подготовка и естествено съчувствие към децата. Важно е нейното отношение към

персонала. То трябва да води до общо сътрудничество, а не до механично подчинение.

Сиропиталищата са домове за сираци от двата пола, на различна възраст. Тяхната организация трябва да бъде такава, че да съответства на ежедневните потребности на децата, на възрастовите им особености. Спалните трябва да са по-малки, но повече на брой. Отделно се предвиждат стаи за занимание и за игра, детска библиотека. За сирачетата от предучилищна възраст М. Герасков предлага да има отделни възпитателки и помощен персонал, а за останалите - възпитатели със специално образование, за да им помагат в ученето. Всички от персонала са старателно подбрани, с подходящо образование, честни, с развито хуманно чувство. Ръководителят на сиропиталището е човек със социално-педагогическо образование и добър характер. Работещите в такова възпитателно заведение "трябва да притежават нещото от душата и любовта на Песталоци към нещастните деца, за да запълнят в детските души копнежа и любовта към изчезналите родители" (1, с.161).

В дневните детски приюти или домове децата се оставят под грижите на възпитателки и помощен персонал, докато майките отсъстват от къщи. Те имат помещение за игра и занимание, двор, по възможност и градина. Възпитателките се занимават с игрите и занятията. Те имат подготовка по детски игри и пеене, детска психология, осъзнават социалната и моралната страна на своята работа.

Грижи за безнадзорните деца полагат и различни благотворителни организации, които имат религиозен или политически характер. М. Герасков призовава за обективност и неутралност при възпитаването на подрастващите от такива институции. Той се обявява против "духовните изнасилвания", които целят да създадат личност с определен религиозен или политически мироглед. Според учения на подрастващия човек трябва да се предостави възможност да се самоопредели.

"Между спомагателните обществено-възпитателни начинания спадат и детските забавачници или градини" (1,с.165). Те могат да бъдат организирани по метода на Фр. Фрьобел, на М. Монтесори или да бъдат смесен тип, използвайки добрите страни на двата метода. М. Герасков ги определя като полезни, а в някои случаи и като необходими възпитателни заведения. В тях се събират деца от различен социален произход. Детските

градини са особено необходими на деца, чиито родители са с ниско образование или нямат време да се грижат за развитието им. Според М. Герасков сиропиталищата и приютите, които приемат деца на възраст 4 - 7 години трябва да имат характер на детски градини. В основата им е поставена играта. Задачата на забавачницата е да подпомогне общото физическо и психическо развитие на децата, да създаде необходимите за възрастта навици, но да не навлиза в учебното съдържание за първоначалното училище.

Обществените детски и училищни трапезарии са предназначени за деца от бедни семейства, които не могат да осигурят изхранването им. Те се откриват от благотворителни организации, общини, учители. Тяхната организация трябва да съдейства не само за укрепване на детския организъм, но и за формиране на здравословни навици, повишаване на културата, развиване на добри социални чувства. Чрез трапезарията децата усещат непосредствено върху себе си грижата на обществото за тях. Тук се изисква педагогически такт, за да не се създаде у тях чувство на малоценност или да не се научат да гледат на това дело като на абсолютно обществено задължение. В единия случай ще се формират "жертви", а в другия - "паразити". Според М. Герасков трапезарията е възпитателно място. В нея всеки се труди, за да има ред и да е полезна за всички. Той препоръчва на възпитателите също понякога да се хранят с децата, както това правят вкъщи родителите.

Детските летовища и училища на открито също имат за цел да подобрят здравословното състояние на децата. Техните положителни страни са:

- ✓ предоставят възможност на децата да живеят известно време при най-благоприятна природна среда;
- ✓ осигуряват здравословен начин на хранене;
- ✓ формират полезни здравни навици;
- ✓ развиват чувство на другарство, взаимно уважение, дисциплина, грижа за общото.

При недобра организация те могат да окажат негативно влияние върху детския организъм. Според М. Герасков това може да се случи, когато:

- ✓ децата не са сполучливо подбрани в съответствие с техните здравословни проблеми;
- ✓ организацията им не отговаря на хигиенни и педагогически изисквания;
- ✓ има струпване на много деца и ръководството им става трудно;
- ✓ не е подбран правилно персонала;
- ✓ няма достатъчно медицински контрол;
- ✓ материалната издръжка е оскъдна.

Според М. Герасков детските летовища и училища на открито имат своя възпитателна страна, която не трябва да се забравя. Тя до голяма степен зависи от педагогическия персонал. Той не само трябва да бъде достатъчен като количество, но и да има добри чувства към децата, да желае подобряване на състоянието им, да осъзнава целите и средствата на тези възпитателни места.

Възпитателните институции за безнадзорни и бедни деца са доказателства за хуманността на обществото. Те трябва да бъдат организирани с педагогически професионализъм и любов към всяко дете.

Заклучение

М. Герасков определя педагогиката като наука за възпитанието и приема предизвикателството да навлезе в сложността и многоаспектността на понятието "възпитание". Ученият разглежда основното педагогическо понятие в номинален, реален и идеален аспект, доказва, че възпитанието е обществено необходимо и постижимо. То променя подрастващите по посока на тяхната адаптация към конкретна обществена ситуация, развива ги до възможно най-висока степен.

М. Герасков разглежда подробно възпитателните фактори - наследственост, среда, семейство, училище, държава. За него възпитанието има народностен характер, защото точно това помага на подрастващите духовно да се приобщат към своя народ.

В зависимост от възпитателните фактори и житейските обстоятелства децата са различни. Независимо от това, педагогиката трябва да има "лице" за всяко дете. Възпитанието е средство и цел на общественото подпомагане. Според М. Герасков обект на специална социална грижа са няколко групи деца - бедни деца, деца с отклонение във физическото и психическото развитие, безнадзорни деца, деца с престъпни

наклонности. За тях съществуват възпитателни институции, които трябва да компенсират дефицитите на семейното възпитание и да формират полезни членове на обществото.

М. Герасков е учен с широк размах, ерудиция и гражданска позиция. Педагогиката иска логичност и аргументираност, но към нея той добавя и искрената позиция на един хуманист.

ЛИТЕРАТУРА

1. Герасков, М. (1937). Теоретична педагогика или наука за възпитанието. С.
2. Герасков, М. (1946). Социално-педагогични проблеми в общественото осигуряване. С.
3. Иванова, Т. (2007). Социалната педагогика в България в края на XIX век и първата половина на XX век. Бургас.

доц. д-р Тинка Иванова
Университет "Проф. д-р Асен Златаров"
Факултет по обществени науки
бул. "Проф. Якимов" №1
8010 Бургас
email: tinche_ivanova@abv.bg

Tinka Ivanova, Assoc. Prof. Dr.
"Prof. D-r. Assen Zlatarov" University
Faculty of Social sciences
bul."Prof. Yakimov" №1.
8010 Burgas, Bulgaria
Email: tinche_ivanova@abv.bg